

JORDI BOLÒS I MASCLANS

ELS CASTELLS MEDIEVALS CATALANS

1. Introducció

Quan ens acostem a un castell, a les restes més o menys ben conservades d'una fortificació medieval, i intentem d'analitzar-ne les característiques, hem de tenir present que tenia en primer lloc un objectiu militar: facilitar la defensa dels qui eren dins. També tenia, però, la finalitat de fer de residència dels seus senyors. Així mateix, tenia sovint un paper en l'administració i el control d'un territori. Les fortificacions eren, doncs, el reflex d'un poder, tant militar com social, jurisdiccional o dominical.

El castell era, en primer lloc, una fortificació pensada per a complir unes funcions militars. El castell evolucionà al llarg de l'edat mitjana en funció d'unes transformacions de la tècnica militar. A Catalunya, l'existència d'una frontera amb el món musulmà va fer que les construccions, en un cert moment, fossin molt més avançades que en molts indrets de la resta d'Europa. Al nostre país trobem, molt més aviat que en altres països de l'Occident europeu, les torres de pedra de planta circular, els castells de planta quadrangular amb torres als angles, les muralles amb torres de flanqueig, etcètera.¹ Algunes d'aquestes innovacions no es difongueren per la Gàl·lia o Anglaterra fins als segles XII o XIII, de vegades com a conseqüència d'una

1. Aquestes diferències degueren ésser, d'una banda, fruit de la necessitat creada pel fet d'haver-se d'enfrontar a un enemic poderós i, de l'altra, fruit d'unes influències de la tradició oriental i clàssica més fortes.

influència que provenia directament de l'Orient Mitjà, de la Terra Santa, aconseguida arran de les Croades. Aquesta importància de la funció militar ha fet que molts dels estudis dels castells s'hagin decantat cap a l'anàlisi dels aspectes purament defensius de les construccions, sovint, cal no oblidar-ho, fonamentals si volem analitzar l'evolució de les formes dels castells.²

Però el castell era també, un microespai, un lloc on viure, format per torres, patis, sales, cambres, cuines, cellers, presons, camins de ronda i amb els objectes de la vida quotidiana de la gent que hi habitava.³ Passem doncs de la poliòrctica i de l'anàlisi de les fortificacions a l'estudi de l'espai quotidià, a la història de la vida quotidiana. Aquesta anàlisi del castell com a residència es pot fer a partir de les fonts documentals, com poden ésser els inventaris dels béns que hi havia en el seu interior, o bé a partir dels treballs arqueològics.⁴ A Anglaterra s'ha publicat un llibre, fet per John R. Kenyon, dedicat a estudiar el castell anglès d'una forma exclusiva a partir dels resultats de les excavacions que s'han fet durant aquests darrers anys.⁵ Evidentment, a la Gran Bretanya s'han fet moltes més excavacions arqueològiques que al nostre país.⁶

El castell és un element més del paisatge medieval. Com ja hem dit alguna altra vegada, una possible definició de paisatge és tot allò que podem veure al nostre entorn des d'un lloc determinat.⁷ Si ens poguéssim traslladar a l'edat mitjana i a un indret qualsevol del nostre país, segurament dins el nostre camp visual trobaríem un o, fins i tot, diversos castells o fortificacions.

L'existència d'un castell tenia un pes en l'organització d'un territori. En molts pobles de Catalunya albirem el castell al cim del turó, l'església al seu

2. Vegeu, per exemple: ANDRÉ CHÂTELAINE, *Châteaux Forts, images de pierre des guerres médiévales*, París 1983; R. ALLEN BROWN, *The Architecture of Castles*, Londres 1984.

3 M.W. THOMPSON, *The Rise of the Castle*, Cambridge 1991. Vegeu també: «Le château médiéval, forteresse habitée (XIe-XVIIe s.)». Archéologie et histoire: perspectives de la recherche en Rhône-Alpes», *DAF* núm. 32, París 1992.

4. Pel que fa a l'ús dels documents: TERESA-MARIA VINYOLES et al., «Ús de l'espai en els castells i torres dels segles XIV i XV», *Castells, guaites, torres i forteses de la Catalunya medieval*, Barcelona 1986-1987, pàgs. 217-295.

5. JOHN R. KENYON, *Medieval Fortifications*, Leicester 1990.

6. Només entre els anys 1956 i 1980 a Anglaterra es varen excavar unes 70 fortificacions del tipus mota o *ring-works*. HELEN CLARKE, *The Archaeology of Medieval England*, Londres 1984, mapa de la pàg. 118. Pel que fa a Catalunya, podem esmentar les excavacions fetes durant aquests darrers anys als castells del Far o Llinars, Castelló Sobirà de Sant Miquel de la Vall, Taradell, Òdena, Calafell, Ardèvol, Mataplana, Miravet, Mediona, Sort, València d'Àneu, Puigbò, etcètera.

7. JORDI BOLÓS, «Història i paisatge: un estat de la qüestió», *Fimestrelles*, núm. 4, pàgs. 49-63.

costat i els habitatges a sota, a la falda del pujol. Així mateix, el castell també tingué importància a l'hora d'establir límits sobre aquest territori; una altra forma, doncs, d'actuar sobre el paisatge. En aquest sentit, només cal parlar dels castells termenats, els límits dels quals de vegades coincidien amb els de les parròquies i han arribat fins a nosaltres, per exemple, en forma de partions municipals.

Cal tenir present que, com assenyala Pounds, el paper administratiu i polític del castell, moltes vegades, al llarg de molts períodes, va ésser molt més important que la seva funció purament militar.⁸ De fet, només fou a les zones frontereres on el castell tingué una importància militar més notable, tot i que la seva funció administrativa pogués ésser també destacable.

El castell va evolucionar molt al llarg de l'edat mitjana. En part fou per motius militars, per les necessitats d'adaptar-se a les noves tècniques d'atac. En part, però, les diferències que hi ha en els castells al llarg dels segles deriven de llur funció residencial. El castell era més o menys important i majestuós d'acord amb la riquesa de qui el feia. Això ho veiem clarament quan estudiem els castells del segle XI i comparem, per exemple, alguns dels fets fer pel ric i poderós cabdill Arnau Mir de Tost amb la resta d'edificis militars.⁹ També, a més, és evident que cal relacionar la riquesa de la fortificació amb la riquesa de la societat, en cadascuna de les èpoques.

Aquest conjunt de factors ens pot fer entendre les característiques dels diferents castells conservats. Amb tot, pel que fa a Catalunya, per desgràcia, molts dels grans castells medievals han estat destruïts, començant, per exemple, pel de Montcada, o molt malmesos, com en el cas del de Castellví de Rosanes. Aquesta realitat tan negativa resta, però, en part compensada pel fet que, en haver estat Catalunya, entre els segles IX i XII, zona de frontera entre el món cristià i el musulmà, s'hi construïren al llarg d'aquests segles nombroses fortificacions, moltes de les quals han arribat més o menys malmeses fins a l'actualitat. No són els grans castells dels darrers segles medievals que hom troba a Anglaterra, a Alemanya, al regne de França o a Castella; són castells petits, però fets, molts cops, en una època en la qual en alguns dels països suara esmentats encara només es feien motes de terra i torres de fusta.

8. N.J.G. POUNDS, *The Medieval Castle in England and Wales. A social and political History*, Cambridge 1990.

9. Vegeu FRANCESC FITÉ, *Arquitectura i repoblació en la Catalunya dels segles VIII-XI*, Lleida 1993. Vegeu també els diversos estudis apareguts en els volums dedicats al Pallars i a la Noguera de l'obra *Catalunya romànica*.

La meua participació en el comitè de redacció i de coordinació de l'obra *Catalunya Romànica*, pel que fa a l'arquitectura civil i militar i l'arqueologia, m'ha fet adonar de les dificultats que pot comportar l'anàlisi de molts dels castells (o de les restes de fortificacions) conservats. En bona part, les ratlles que vénen a continuació són fruit d'aquesta experiència.¹⁰

2. Elements d'un castell

a. Edificis. Torre, sales i muralles

En molts dels castells, especialment en els d'època romànica, l'element fonamental era la *torre mestra*.¹¹ Així ho veiem, per exemple, al castell de Sant Pere de Ribes (Garraf), del segle X, al castell d'Alsamora (Pallars Jussà), de l'inici del segle XI, o al castell de la Manresana dels Prats de Rei (Anoia), del segle XII. Tot i aquest paper fonamental de la torre, si la fortificació era un castell, aquesta torre havia d'ésser acompanyada d'un recinte. Moltes vegades, amb tot, aquest clos exterior ha restat molt malmès, fet que fa que sembli que gairebé només hi havia la torre.

Les torres solien tenir un o més pisos, fets amb trespols de fusta o bé amb cúpules o voltes de pedra. La forma de la planta de la torre, aspecte que tractarem més endavant, normalment respon a una època o bé a les necessitats del constructor. Hi solien haver, sobretot, torres de planta quadrangular i de planta circular; en alguns moments es feren també torres de planta rectangular amb els angles arrodonits. Tardanament se'n feren de poligonals.

La finalitat de la torre era fer de guaita per a controlar i per a fer senyals i ésser, en cas d'atac, el darrer refugi dels qui s'estaven al castell. També, en especial al món feudal, tenia una funció simbòlica de representació del poder amb relació als superiors o també als inferiors.

Sobretot en els castells primerencs, com per exemple al de Mur (Pallars Jussà), a part de la torre hi solia haver un *recinte* dins el qual hi

10. *Catalunya romànica* és una obra en 26 volums publicada per Enciclopèdia Catalana. A part de la importància lògica que hi tenen els estudis dedicats a l'arquitectura religiosa, l'escultura, la pintura i la miniatura i, així mateix, els estudis històrics, els treballs sobre castells també hi ocupen un lloc notable. La publicació dels diferents volums molt sovint ha representat un esforç per a inventariar i per a estudiar edificis poc coneguts o fins i tot inèdits fins ara.

11. Convé conèixer estudis fonamentals sobre les característiques dels castells catalans, com LLUÍS MONREAL i MARTÍ DE RIQUER, *Els castells medievals de Catalunya*, I, Barcelona 1955; PERE CATALÀ i ROCA (director), *Els castells catalans*, I, Barcelona 1967 (reeditat l'any 1990).

podia haver una sala més o menys espaiosa, una *cisterna* o aljub i altres dependències. Com hem dit, en aquest tipus de fortificacions moltes vegades resta ben poca cosa d'aquest recinte exterior, a part d'algunes filades de pedres d'alguna de les seves parets. Al castell d'Ardèvol, durant les excavacions que es feren, es descobrí una petita sala annexa a la torre, desconeguda anteriorment.¹²

Sovint hi havia més d'un recinte de muralles. D'una banda, el *recinte sobirà* al voltant de la torre, de la força o de la sala. D'altra banda, també hi podia haver, al costat d'aquest clos sobirà, un *recinte jussà*. En qualsevol d'aquests recintes hom podia edificar diverses *torres d'angle* o *de flanqueig*, situades en un angle del mur o bé construïdes separant dos trams de mur o *cortines*. Sovint aquestes torres de flanqueig o angulars tenien la forma de *bestorre* o de mitja torre; podien ésser de planta semicircular o bé quadrangular. Al Castelló Sobirà de Sant Miquel de la Vall, a Castellví de Rosanes o a Font-rubí, veiem bones mostres, d'èpoques diverses, de recintes superiors d'un castell.¹³ Al mateix castell de Castellví de Rosanes o als castells de Montsoriu, Ponts, Miravet, Claramunt, etcètera, també trobem un segon *recinte jussà*.

En alguns castells, en principi ja més tardans, els murs i les sales de la fortificació s'organitzaven al voltant d'un *pati* situat sovint en una posició central. Ja en parlarem en esmentar els castells quadrangulars amb pati al mig; n'és un bon exemple el castell inacabat de Montgrí (Baix Empordà), del segle XIII.

Així mateix, en moltes fortificacions hi havia un *vall* o fossat al voltant de l'edifici o més sovint al costat menys protegit. El castell de Tor (Pallars Sobirà) era protegit, a l'extrem de la carena del turó menys defensada pel relleu, per un vall ample i profund, tallat a la roca. A la vall del castell de Llinars o del Far (Vallès Oriental) es descobrí, quan fou excavat, una gran quantitat de material ceràmic i metàl·lic d'època medieval.¹⁴ En castells residencials més tardans, el vall buidat a la terra podia envoltar tot el perímetre

12. J.R. GONZÁLEZ i J. MARKALAÍN, «La torre d'Ardèvol (Pinós del Solsonès)», *Actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (segles X al XVIII)*, Diputació de Barcelona, Barcelona 1991, pàgs. 287-290.

13. J. BOLÒS i M. PAGÈS, «El castell i la baronia de Castellví de Rosanes (Baix Llobregat)», *Castells, guaites i forteses de la Catalunya medieval*, Annex 3 d'*Acta Mediaevalia*, Barcelona 1987, pàgs. 113-151; M. RIU, «Sant Miquel de la Vall. Covet de la Conca», *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, Barcelona 1982, pàgs. 412-416

14. LLUÍS MONREAL i JAUME BARRACHINA, *El castell de Llinars del Vallès. Un casal noble a la Catalunya del segle XV*, Montserrat 1983.

de la fortificació, tal com s'esdevé, per exemple, al castell de Cellers (Parets, Vallès Oriental). És, sobretot, per a superar aquest tipus de vall, que es construïa *el pont llevadís o de balança*.

Aquests són els elements principals de molts castells, els quals es varen poder organitzar, però, de forma diferent al llarg del temps i segons les característiques del terreny. A aquests elements encara en podríem afegir altres, menys usuals en els petits castells de l'edat mitjana, però utilitzats als grans castells i en algunes poblacions emmurallades, com poden ésser els portals més o menys complexos amb *rastells*, les *barbacanes* o construccions situades davant d'una porta principal més enllà del vall, o les *torres albarranes*, bastides a una certa distància del clos principal de la fortificació.¹⁵

b. Els murs

L'aparell constructiu, la forma com són col·locades les pedres del mur, és un dels aspectes que ens pot permetre de conèixer la data en què fou feta una fortificació. Cal tenir present, però, que si no hi ha cap altre element de referència —planta, porta, espitllera— pot ésser molt difícil, només per exemple amb un petit pany de mur, d'assegurar cap datació amb seguretat.

A l'hora d'analitzar l'*aparell constructiu* d'un castell, un dels primers elements que cal veure és la forma com estan col·locats els carreus o pedres. En general, les pedres que formen els murs de les fortificacions de l'alta edat mitjana solen estar col·locades en *filades* més o menys ben arrencades. A més, normalment, les parets dels castells —com les de les esglésies romàniques— solen posseir dues cares de carreus treballats, l'exterior i la interior, amb un farciment intern de *reble*, això és, de pedres de mides diverses sense treballar i de morter. Un altre aspecte que cal tenir present és que normalment els carreus són units amb *morter* de calç. Més rarament trobem morter de guix (per exemple, en algunes fortificacions de la Noguera) o bé només fang (sovint al Pallars Sobirà).

A grans trets, podem parlar de l'evolució següent en el tipus d'aparell constructiu. Abans de l'any 1000 els murs solien ésser fets amb pedres petites molt poc treballades i arrencades en filades (en els caires dels murs hi pot haver carreus més ben treballats; per exemple a Ardèvol, Solsonès). Molt

15. Vegeu, pel que fa a qüestions de vocabulari, M. Riu i J. Botòs, «Observacions metodològiques, esquemes descriptius i notes de treball per a l'estudi de les fortificacions i castells medievals», *Castells, guaites, torres i forteses de la Catalunya medieval*, Barcelona 1986-1987, pàgs. 11-24.

sovint les pedres, en general no gaire grans, són col·locades verticalment i formen una espècie d'*opus spicatum* (Castellví de Rosanes, Baix Llobregat). En algunes construccions d'aquesta època també podem trobar petits carreus, més quadrats. En alguns casos també, els castells són fets amb carreus grans i ben escairats (Font-rubí, Penedès). Molt sovint les parets, fetes amb unes pedres poc treballades, eren recobertes amb un *arrebossat* de calç (ho veiem clarament a Vallferosa, Segarra).

Quan arribem al segle XI tendeix a predominar un tipus de carreu més rectangular, que coincideix amb el carreuat de les esglésies del primer romànic. Així ho veiem, per exemple, en castells tan notables com el de Mur o el de Llordà, ambdós al Pallars Jussà, fets en l'època d'Arnau Mir de Tost.

Al segle XII, trobem carreus ja més ben escairats i treballats, una mica més grans (per exemple, en el castell de la Manresana, Anoia). En alguns casos, les pedres són perfectament encaixades i col·locades a trencajunt, semblantment al que veiem en les esglésies del segon romànic (Cabanes, Alt Empordà).

En castells del segle XIII és usual un carreuat mitjanament gran, rectangular, menys allargat i amb la cara externa no gaire polida.

En els darrers segles medievals, d'ençà del segle XIII, ja s'esdevé una diversificació d'aparells. Molt sovint predomina un aparell molt irregular; les pedres són unides per un bon morter; els murs són fets per a anar recoberts amb arrebossat. De vegades trobem, així mateix, uns petits carreus quadrats, com per exemple al castell de Cornellà (Baix Llobregat). D'altres vegades es feien els murs amb una espècie d'*opus spicatum*, fet però amb unes lloses més grans que les pedres que hom feia servir normalment al segle X. Així mateix, en un moment ja tardà, també és possible un aparell fet amb grans carreus ben escairats i molt treballats. Encara en algun edifici podem trobar una construcció feta amb un aparell encoixinat.¹⁶

En algunes èpoques també es féu servir el sistema de la *tàpia*; les parets de *tàpia* són fetes amb terra que ha estat col·locada i assecada dins d'un motlle format per diverses posts o tapieres.¹⁷ S'utilitzà la *tàpia* en fortificacions musulmanes (Força de l'Estany, la Noguera, o bé torre de Santa

16. Aquest sistema, usual a l'època romana i també en l'època musulmana, s'usa novament en fortificacions alemanyes al segle XII. A França s'empra aquest aparell durant el segle XIII i a l'inici del segle XIV. CHÂTELAIN, *op. cit.*, pàgs. 74-75. Al Llenguadoc es va difondre al final del segle XIII en els castells fets pels francesos davant la frontera catalana: R. QUEHEN, «Le castrum - Le château et la tour dans les Hautes-Corbières», *Le château et la tour*, Flaran 1985, pàg. 19.

17. Amb relació a aspectes tècnics o terminològics, és molt útil MIQUEL FULLANA, *Diccionari de l'Art i dels Oficis de la Construcció*, Ciutat de Mallorca 1984.

Quitèria, Baix Cinca) i també en castells cristians dels darrers segles medievals (Gelida, Alt Penedès).

Els murs o les torres que tenen un *talús* a la part inferior, generalment ja són tardans. A partir del segle XII, però, i d'una forma més generalitzada d'ençà del segle XIII, es va estendre l'ús dels talusos en moltes fortificacions, amb la finalitat de fer més gruixuda la paret i de dificultar la possibilitat de fer caves, mines, per sota de les construccions, o d'enderrocar-les fent servir l'ariet.¹⁸

c. Les portes, les finestres, les espitlleres i els matacans

Un dels aspectes que pot ésser motiu de confusions per a aquell que encara no coneix gaire els castells medievals és la situació d'algunes *portes*. Les portes de les torres solien ésser a uns quants metres del terra exterior, molt sovint al nivell del pis principal de l'edifici. Moltes vegades sota d'aquestes portes veiem dos o tres forats destinats a suportar les bigues d'una plataforma de fusta, de la qual devia penjar una corda o una escala que permetia d'accedir-hi. Les portes dels recintes de les fortificacions o dels castells amb pati interior solien ésser a peu pla. Normalment, totes aquestes portes eren acabades amb un arc de mig punt, fet amb dovelles de mides diverses. A banda i banda, als muntants del portal, sovint podem veure els *forats per a la barra* o les *pollegueres*, on entraven els pius que feien d'eix de rotació del batent. Només en els grans portals de castells importants i tardans (per exemple al de Palafolls, Maresme) o de viles trobem els rastells o reixes mòbils.

En la major part dels castells hi ha *espitlleres* o *sageteres*. En trobem sobretot en les torres i en els recintes dels segles XI i XII i també en els grans castells tardans. De vegades, però, en els més antics hi havia només forats destinats a la il·luminació o ventilació d'algun espai, com pot ésser una escala (així a Vallferosa, Segarra) o bé petites finestretes (Castellví de Rosanes, Baix Llobregat). Al llarg de l'edat mitjana hi ha una certa evolució en les formes de les espitlleres: les primeres eren més petites; amb el temps foren més estretes i llargues i tingueren els costats laterals més esbiaixats. El canvi més clar, el trobem, però, quan es desenvolupen les *espitlleres per a armes de foc*, amb un forat rodó a l'extrem inferior; fou en especial al segle XV. L'ur existència ens pot permetre de datar la construcció (si no són fruit d'una transformació posterior).

En alguns castells hi ha *matacans*, petites construccions suportades

18. CHÂTELAIN, *op. cit.*, p. 77.

per dos permòdols que sobresurten de la muralla i tenen el sòl buit. Generalment eren situats sobre les portes o sobre d'altres llocs de pas. Permetien un atac vertical dels possibles agressors del castell. Dos exemples: el del castell de Montagut (Gironès) o el del castell de Blancafort (Berguedà), castell-força del segle XII. Ja en parlarem en esmentar altres construccions destinades a l'atac vertical, com poden ésser les lladroneres.

d. Els merlets, camins de ronda i cadafalcs

Un dels aspectes difícils de conèixer és com s'acabaven les torres i les muralles. És quasi impossible de saber, per exemple, com era la coberta d'una torre quan s'ha perdut tota la part superior de l'edifici. Possiblement, alguna vegada hi havia un terrat, d'altres vegades hi devia haver una coberta feta amb fustes o lloses.

Pel que sembla que els *merlets* ja existien en algunes construccions força antigues, fins i tot d'abans de l'any 1000, tal com ha estat afirmat amb relació al castell de Vallferosa. Al segle XIV, els merlets poden tenir una espitllera al mig; de vegades, tenien també als angles superiors sengles ganxos per a suportar l'eix superior del *mantellet* de fusta que protegia l'espai que hi havia entre merlet i merlet.¹⁹

Així mateix, al llarg de les muralles dels grans recintes, hi solia haver un *camí de ronda*. Una escala excavada en el mateix mur o a la roca hi permetia de pujar, tal com veiem als castells d'Os de Balaguer (Noguera; potser és islàmic) o de Farners (la Selva). En alguns casos, el camí de ronda passava per dins de la paret, tal com trobem per exemple al castell de Palafolls (Maresme), damunt de la porta d'entrada.

A les torres d'alguns castells, als nivells superiors, hi havia un sistema de galeries de fusta o *cadafalcs*. Així devia ésser a Vallferosa, on es degueren fer una sèrie de cadafalcs independents, als quals s'accedia per sengles finestretes fetes a la part alta del mur. En d'altres llocs, el cadafalc era més llarg i s'hi entrava per una porta (Alsamora, al Pallars Jussà, o Sant Oisme, a la Noguera). De vegades, la galeria de fusta devia envoltar tota la circumferència de la torre (potser a Cruilles, Baix Empordà), tot formant un cadafalc seguit. Aquest tipus de cadafalc de fusta era molt normal en altres contrades.²⁰

19. FERRAN DELCAMPO, *Castells medievals. 88 guaites dels castllans de l'Alt Empordà*, Figueres 1989, pàg. 11.

20. CHÂTELAIN, *op. cit.*, pàgs. 100-101. Considera, però, que foren utilitzats al segle XII, molt utilitzats al segle XIII i encara usats al segle XV.

Als darrers segles medievals es difonen les lladroneres, els matabans, que hem esmentat més amunt i, també, les corseres o matabans seguits, fetes d'obra a tot el cim de la torre.²¹ Sembla que aquest sistema de construcció volada i feta d'obra fou portat d'Orient. Les primeres *lladroneres* o galeries sobre arcs les trobem al Llenguadoc, a la primera meitat del segle XII,²² però es varen difondre sobretot al segle XIII. A Catalunya n'hem trobat, per exemple, al poble fortificat de Castellnou (Pallars Jussà). Les *corseres* o matabans seguits, situades al cim d'una torre, no es difonen fins al segle XIV; la galeria volada era suportada, com en el cas dels matabans, per uns permòdols o cartel·les.

3. Tipus de castells

a. L'*oppidum* de l'alta edat mitjana

Els primers estudis sobre aquest tipus de fortificació foren fets a la Gàl·lia i a Alemanya.²³ L'*oppidum* solia ésser situat al cim d'un turó. S'aprofitava el mateix relleu, els mateixos cingles, com a defensa natural; de fet, no calien gaires fortificacions artificials. Aquest indret solia servir de refugi de la població d'una contrada; fins i tot, segons la bibliografia alemanya, podia ésser el centre d'una senyoria i de l'administració i l'organització eclesiàstica d'un territori.²⁴ En trobem en l'època dels primers regnes germànics i en l'època carolíngia. En certa manera, l'albacar, en el món musulmà, va poder tenir una funció de refugi semblant. A Catalunya podem trobar diversos exemples d'aquest tipus d'*oppidum* o *castellum*. Un dels més evidents és el de Toló, a la Conca d'Allà, damunt d'Isona (Pallars Jussà). Un altre possible exemple el trobem a Tarabau (Baronia de Rialb, la Noguera). En ambdós casos, la fortificació degué ésser reaprofitada en l'època feudal; a més, a l'interior hi ha restes d'una església romànica.

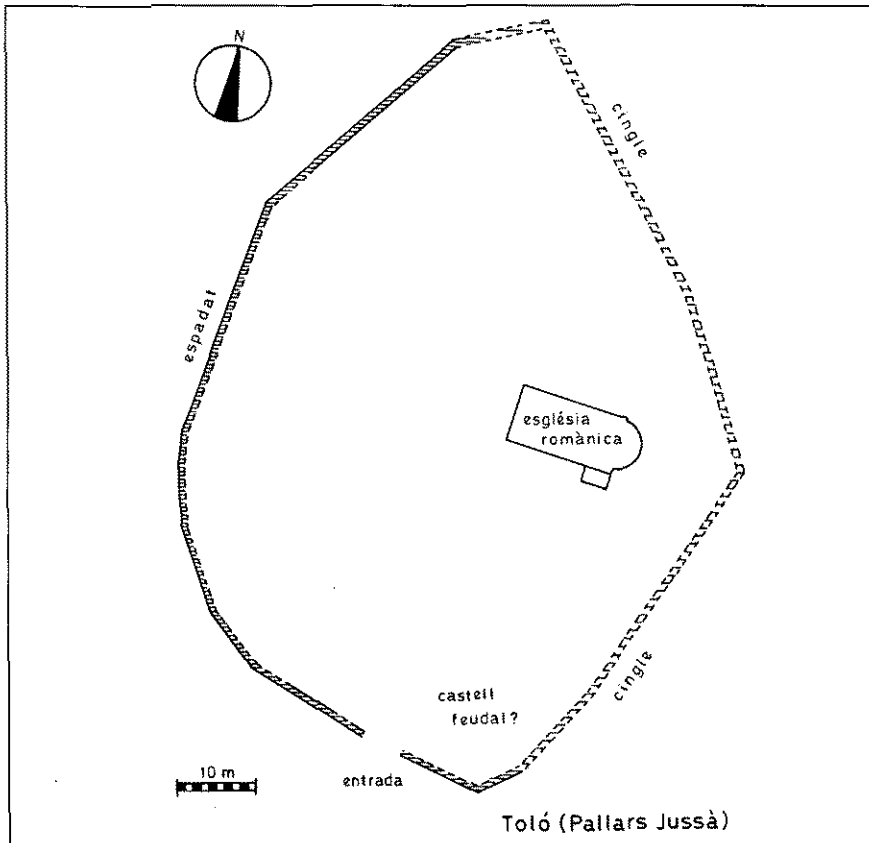
En una etapa primerenca, entre els segles VIII i IX, sembla que també hi hagué alguns castells de fusta (dels quals només resten els forats cavats a la roca) o de tàpia; encara en sabem, però, molt poca cosa. De possibles

21. LEONARDO VILLENA, «Sobre las defensas verticales en España: tipología y terminología comparadas», *Castrum*, 3, Madrid 1988, pàgs. 107-112.

22. CHÂTELAIN, *op. cit.*, p. 101,

23. Vegeu GABRIEL FOURNIER, *Le château dans la France médiévale. Essai de sociologie monumentale*, París 1978.

24. GÜNTER P. FEHRING, *The Archaeology of Medieval Germany. An Introduction*, Londres-Nova York 1991, pàgs. 95-97.

1. *L'oppidum*. El castell de Toló (Pallars Jussà) és situat al cim d'un turó. Un gran recinte de muralles devia resseguir els límits naturals encinglerats del puig. Mentre el castell feudal, del qual pràcticament no n'ha restat res, ha d'ésser del segle XI, la fortificació àmplia (*oppidum*) pot ésser molt més antiga.

testimonis de construccions de fusta, se n'han trobat, sobretot, en el Baix Berguedà (Viver) i en el Vallès. La torre de pedra conservada sobre l'anomenat Castellot de Viver (Berguedà) ha d'ésser, així mateix, d'un moment força reculat.²⁵

També són d'una època primerenca castells com el de Brufaganyes

25. J. Boiòs, «Castell de Viver», *Catalunya Romànica*, vol. XII, Barcelona 1985, pàgs. 504-510. Estudi fet en part a partir de les dades obtingudes durant l'excavació que hi féu Albert del Castillo fa més de 30 anys.

(Alt Empordà), de planta rectangular. Aquest tipus de fortificació el podem relacionar més aviat amb construccions fetes en un moment proper al de la conquesta carolíngia.²⁶

b. El castell amb torre

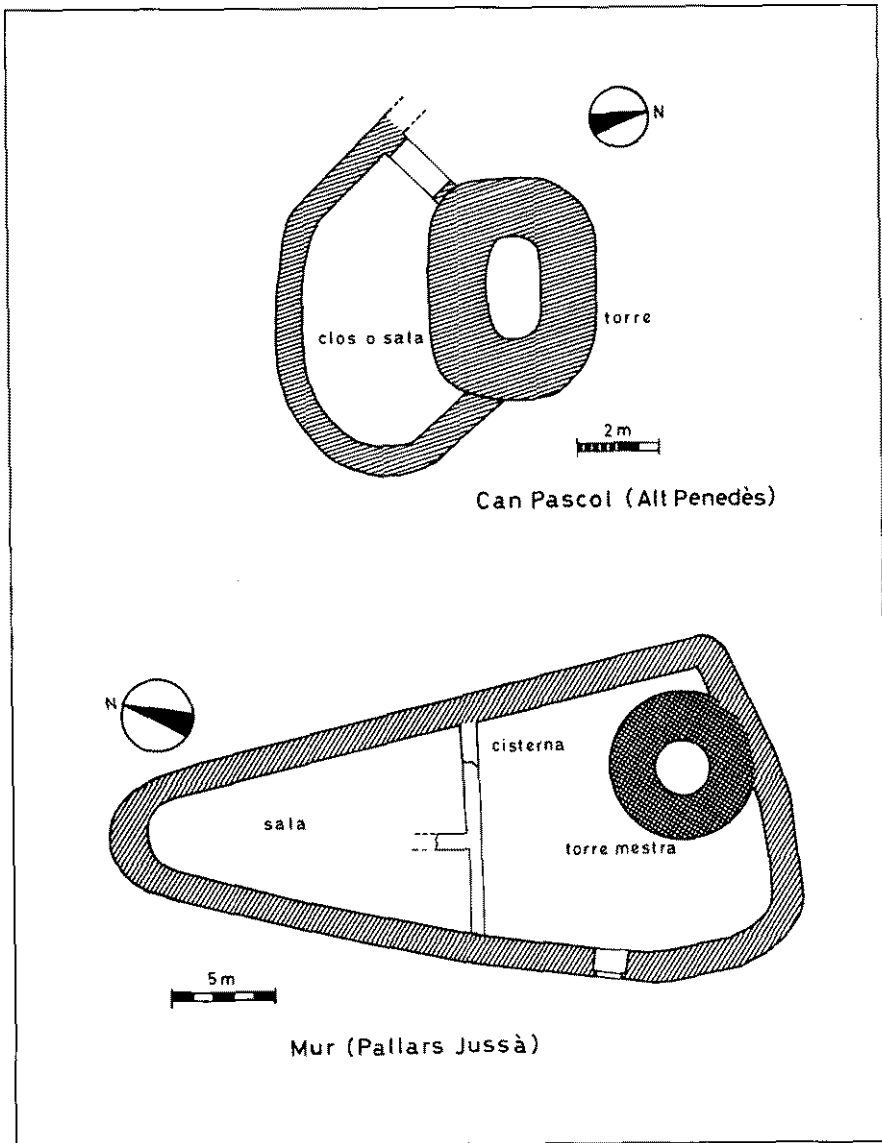
Aquest tipus de castell és força original amb relació a allò que trobem a la mateixa època en bona part de la resta d'Europa. A Catalunya, el castell fronterer era, generalment, un castell format per una torre i un recinte on hi havia una sala. Un bon exemple de castell fronterer el trobem en el castell de Mur (Pallars Jussà), del segle XI. En aquest cas, a més d'una torre mestra molt ben conservada, trobem un clos amb uns murs molt alts i en bon estat, amb una planta de forma ovalada, dins de la qual hi havia la sala. Mentre la porta de la torre és a uns set metres de terra, la porta del clos era situada quasi arran de sòl, orientada cap al sud-oest.

Catalunya, del segle IX al segle XII, era dividida d'est a oest per una frontera que feia de partió entre les marques dels comtats cristians i la marca is-làmica. Aquesta realitat provocà que es construïssin, sobretot al llarg dels segles X i XI, centenars de fortificacions a prop de la franja de frontera. Per la banda cristiana, la major part dels castells eren semblants al de Mur suara descrit.

La majoria de les torres dels castells eren cilíndriques, tot i que, de vegades, n'hi havia algunes de vegades primerenques amb una planta rectangular (Ardèvol i Peracamps, Solsonès; Montmell i Santa Oliva, Baix Penedès; Lluçars, Baixa Ribagorça) o triangular (Santa Perpètua de Gaià, Conca de Barberà). Algunes torres tenien els angles arrodonits, fet que ens ha fet pensar en una etapa de transició de les formes quadrangulars a les formes circulars (Font-rubí, Alt Penedès). Ja, però, al segle X, sembla que es difongueren a Catalunya les torres circulars. Una mostra d'aquestes primeres torres de planta circular la trobem en els castells de Fals, Coaner (Bages), Vallferosa (Segarra), Ribes (Garraf), Terrassa (Vallès Occidental), etcètera. Finalment, cal esmentar les torres cilíndriques fetes cap a l'any 1000 o bé ja en època plenament romànica, com poden ésser les d'Alsamora (Pallars Jussà), Girbeta (Baixa Ribagorça), Sant Oïme (Noguera), Boixadors, la Manresana (Anoia), etcètera.

Ens podem plantejar per què a les fronteres catalanes, des de la Riba-

26. JOAN BADIA, «Castell de Brufaganyes», *Catalunya Romànica*, vol. IX, Barcelona 1990, pàgs. 789-791.

2. El castell amb torre. El castell de Can Pascol (Alt Penedès) i el castell de Mur (Pallars Jussà). El primer cal datar-lo al segle X, el segon és del segle XI. La torre del castell de Can Pascol és de planta oblonga i representa una etapa d'introducció de les formes arrodonides en les parets de les torres dels castells. El castell de Mur és una de les fortificacions catalanes més interessants i ben conservades. La torre mestra, tal com s'esdevenia normalment, era acompanyada d'una sala o clos.

gorça fins a la comarca del Garraf, es difongué aquest tipus de fortificació que es compon d'una torre circular i d'un recinte. Podem parlar, pel que fa a la forma de les torres, de tradicions diverses (romanes o carolíngies) i d'influències diverses (islàmiques). Tanmateix, sembla que la difusió d'aquest tipus de torres s'esdevingué precisament a Catalunya en la zona fronterera i sembla també, segons els darrers estudis realitzats, que aquest tipus de torres es difongueren a ambdós costats de la frontera. Així doncs, tal com va assenyalar F. Fité fa uns anys, és molt possible que la causa l'haguem de cercar per aquesta banda en el contacte entre el món islàmic i el cristià.²⁷

Un procés curiós i usual a la zona fronterera era el recobriment d'una torre anterior, més petita i menys adequada, amb una de més gran i feta d'acord amb les noves necessitats del moment. Fins fa uns quants anys, hom coneixia sobretot els exemples dels castells d'Ardèvol i de Vallferosa, on unes torres cilíndriques en recobriren una de planta rectangular i una de planta circular, respectivament. Darrerament, s'han trobat altres exemples: Ponts, Orenga, Força d'Estany (Noguera), Lloberola (Segarra), Santa Perpètua de Gaià (Conca de Barberà), etcètera. En alguns casos, sembla que aquest recobriment va coincidir amb el pas del món islàmic al món cristià.²⁸

Aquesta estructura típica de castell format per una torre circular i un clos, també la trobem en certs edificis allunyats de la frontera, fets cap al segle XI o XII a Catalunya, com poden ésser el de Farners, Beuda, Llers, Cruïlles, etcètera. De fet, l'existència d'una torre i una sala era un element molt característic de les fortificacions fetes durant la primera feudalització.²⁹

c. El castell concentrat

Diferenciar el castell de frontera del castell feudal és impossible per un doble motiu: d'una banda, perquè, com hem dit, hi ha castells feudals

27. FRANCESC FITÉ, «Les torres rodones de guaita en la Catalunya occidental (segles X-XI). Una hipòtesi sobre els seus orígens», *V Congrés de CEHA*, Barcelona 1984, pàgs. 119-129; F. FITÉ, «Les torre de guaita en la Catalunya de Ponent. Estudi preliminar de la zona del Montsec», *Setmana d'Arqueologia Medieval*, Lleida 1986, pàgs. 25-98.

28. Amb relació a aquests edificis i a la major part dels castells esmentats en aquest article, vegeu els estudis publicats en els diversos volums de *Catalunya Romànica*.

29. Tanmateix, mentre que inicialment en els països més septentrionals d'Europa era de fusta, en els mediterranis era de pedra. Així mateix, en un primer moment mentre que a Catalunya les torres dels castells feudals podien ésser cilíndriques, a la propera Occitània solien tenir una planta quadrangular. RENÉ QUEHEN, «Le castrum - Le château et la tour dans les Hautes-Corbières», *Le château et la Tour*, Flaran 1985, pàgs. 14-15.

allunyats de la frontera amb unes característiques molt semblants a les dels castells de la marca; d'altra banda, perquè els castells de frontera del segle XI eren, a la vegada, castells d'un senyor feudal.

Tanmateix, ara volem parlar, sobretot, del castell que es desenvolupa cap al segle XII, una fortificació molt més tancada en ella mateixa. Per una part, no és tan escampada, i per l'altra, no hi té tanta importància la torre, potser perquè tot l'edifici esdevé una torre, un *donjon* com l'anomenen els francesos, o un *keep*, com s'anomena en anglès. A partir d'aquest moment, les semblances entre els castells catalans i els d'altres països europeus ja són molt grans. Al nord de França, podem fer esment de la fortificació primerenca amb aquestes característiques de Montbazon (inici del segle XI) i dels castells de Loches, de Chambois, d'Houdan, de Grand Pressigny, etcètera.³⁰ A Anglaterra, podem esmentar la torre-castell de White Tower, feta cap a l'any 1000, les de Norwich, Norfolk, Rochester o la de planta circular de Restormel.³¹ També podríem esmentar nombrosos exemples de forces o castells semblants a Castella, sobretot amb relació als darrers segles medievals.³²

A Catalunya, en aquesta època, la planta de l'edifici tendeix a ésser més quadrada o allargada, tot i no ésser tan gran com la dels grans *donjons* francesos. A l'interior hi ha una o diverses sales i cambres. En certa manera, l'aspecte residencial hi té més importància. Podem fer esment de molts exemples; un precedent d'aquest tipus de fortificació el trobem en el castell del segle X de la Tossa de Montbui (Anoia); un bon exemple, pel que fa al segle XI, és el castell-palau de Llordà (Pallars Jussà). Cap al segle XII o al segle XIII esdevenen més normals: el castell de Montmany (Vallès Oriental) té una planta gairebé quadrada, el castell de Riner (Solsonès) és de planta rectangular, el castell templer de Gardeny (Segrià) inclou una gran sala al seu interior, etcètera. Així mateix, un exemple clar de castell-palau d'època romànica el trobem a la Bisbal (Baix Empordà). El límit entre aquests castells i les cases fortes del tipus força que esmentarem més endavant de vegades és molt poc clar.

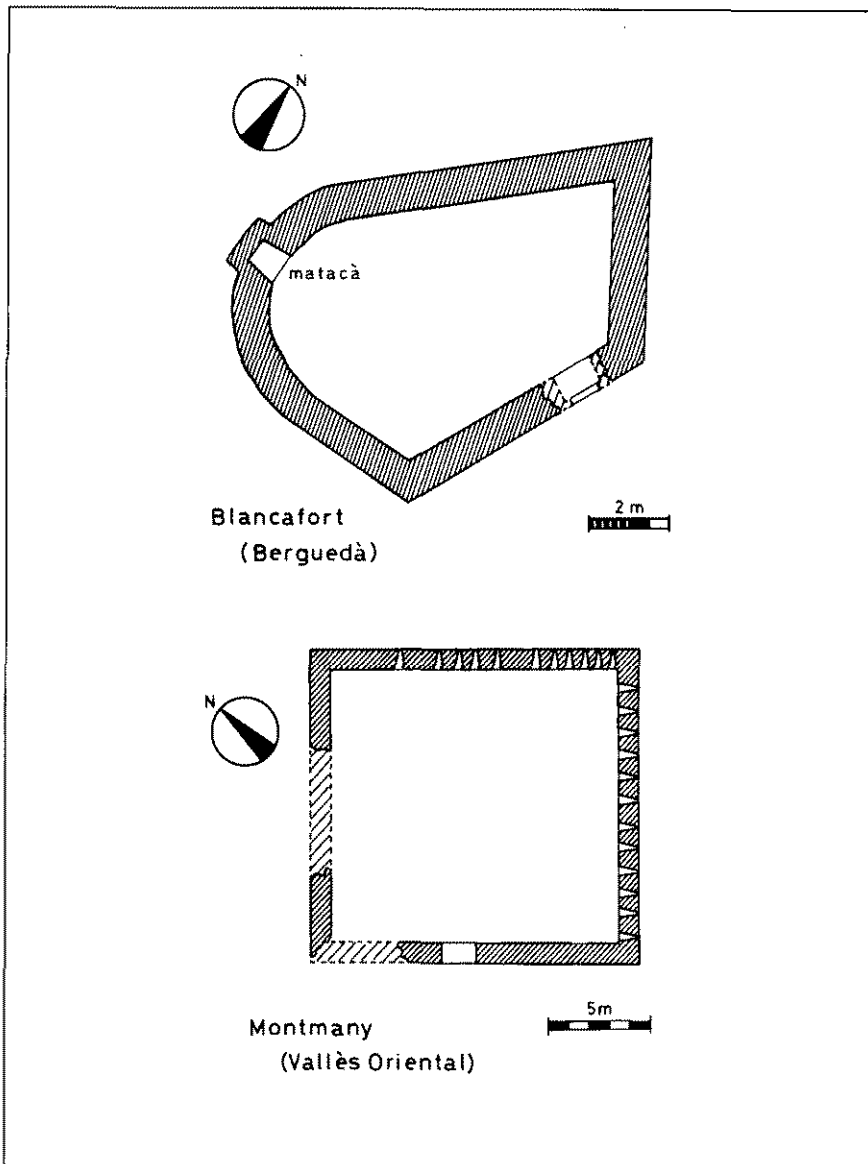
A França, durant els segles XII i XIII, es difonen els *donjons* amb formes circulars (Châteaudun) i ovalades (St-Sauveur-en-Puisaye), poligonals,

30. A. CHÂTELAIN, *op. cit.*, pàgs. 18-27; ANDRÉ CHÂTELAIN, *Donjons romans des pays d'Ouest*, París 1973.

31. R. ALLEN BROWN, *op. cit.*, pàgs. 20-53.

32. Vegeu, per exemple: INOCENCIO CARDIÑANOS, *Arquitectura fortificada en la provincia de Burgos*, Burgos 1987.

33. CHÂTELAIN, *op. cit.*, pàgs. 24-27.

3. El castell concentrat. El castell o casa forta de Blancafort (Berguedà) i el castell de Montmany (Vallès Oriental). En principi, podem datar aquest tipus de fortificació cap al segle XII. A Blancafort tota la «força» o *donjon* fa de torre; era acompanyada d'un recinte i d'una capella. Al castell de Montmany l'espai edificat té una planta quadrangular i concentrada; representa un precedent immediat dels castells amb pati central i quatre torres als quatre angles.

etcètera.³³ Amb relació a Anglaterra, ja hem esmentat el castell cilíndric de Restormel (Cornualla), fet a la darrereria del segle XII. A Catalunya, la torre circular ja feia molts anys que existia; de fet, però, gairebé cal esperar que es basteixin castells –fronterers– com el de Montanyana o el de Viacamp (Baixa Ribagorça) per a poder valorar-ne l'aspecte residencial. De castell ovalat, podem esmentar, per exemple, el de Lladorre (Pallars Sobirà), que podem datar cap al segle XII.³⁴ Pel que fa a torres poligonals, podem fer esment de les dels castells de Claramunt, Orpí, Òdena (Anoia), etcètera; en general, els hem de datar, tanmateix, en un moment tardà de l'edat mitjana.

Alguns d'aquests castells feudals podien ésser molt petits i tenir una planta força irregular. El Castellet (Baronia de Rialb, Noguera) és una mostra de petit castell, amb una planta trapezial. El castell d'Aspremont (Noguera), en certa manera també en pot ésser un exemple, amb una planta en forma de buc de nau. En podríem trobar força altres exemples, tot i que, per desgràcia, molts han estat malmesos per l'acció dels anys i sobretot dels homes. Sovint, situats al cim d'una penya abrupta, només resten com a record de llur existència alguns fragments de paret en el perímetre de la roca.

d. El castell amb un pati central

Cap al segle XIII sorgeix el castell de planta bàsicament quadrada que s'articula al voltant d'un pati. En cadascun dels quatre extrems, hi sol haver una torre. Aquest tipus de castell es desenvolupa per tot Europa. De fet, estava més dissenyat per a ésser una gran casa forta, les cambres de la qual vivien el senyor i els seus convidats que no pas per a resistir exèrcits. En la França septentrional podem fer esment del castell de Dourdan, amb les torres d'angle circulars, Coudray-les-Belles-Fontaines, etcètera; en l'Occitània ocupada pels francesos: Clarmont-d'Érau, Najac, Puègverd o el tardà de Rocatallada, a la Gironda.³⁵ A Anglaterra, tenim diversos exemples notables de castells quadrangulars: el castell de Bolton-in-Wenleydale, el castell de Bodiam, envoltat d'aigua, el gran castell de Flint, amb les torres circulars, o l'impressionant castell de Conway, amb dos recintes.³⁶ En els Països Baixos, podem esmentar els de Medemblik, Muiden, amb torres circulars als an-

34. JORDI BOLÒS i JOAN-JOSEP BUSQUETA, «Castell de Lladorre», *Catalunya Romànica*, vol. XV, Barcelona 1993, pàgs. 359-260.

35. CHÂTELAIN, *op. cit.*, pàgs. 30-35. J. GARDELLES, «La symbolique de la tour dans l'architecture castrale du Sud-Ouest jusqu'au XVe siècle», *Le château et la tour*, Flaran 1985, pàg. 42.

36. R. ALLEN BROWN, *op. cit.*, pàgs. 71-91.

gles.³⁷ A Castella, hom pot mencionar, per exemple, els d'Olmillos de Sasamón, Sotopalacios, Virtus, Lezana, tots només a l'actual província de Burgos.³⁸

A Catalunya, en certa manera com a precedent, podem fer esment de l'important palau romànic de Vic, de planta quadrada, amb un pati central, però sense les torres d'angle. També n'és un precedent el castell d'Aguiló (Conca de Barberà), clarament romànic, segurament del segle XI, i d'altres fortaleeses, com la que s'establí que s'havia de construir a Tàrrega l'any 1058.³⁹

Així mateix, podem referir-nos a un exemple molt impressionant, ja d'època gòtica: el castell de Montgrí (Baix Empordà). També en podem trobar d'altres, fets cap als segles XIII o XIV: Bellcaire (Baix Empordà), Castellvell de Solsona (Solsonès), potser Orcau (Pallars Jussà), Ravós de Terri (Pla de l'Estany), amb les torres circulars als angles, Falgons (Pla de l'Estany), que té les quatre torres quadrades als quatre angles, Brunyola (la Selva). Un altre exemple, ja tardà, és el castell de Palau-sacosta fet, segons la data que consta a la porta principal, l'any 1495, amb una torre quadrada en un angle i una de circular a l'oposat.⁴⁰ L'extens castell de Navata (Alt Empordà) tenia una planta semblant. En d'altres casos s'aprofitaren antigues estructures, però se seguí bàsicament aquesta organització de l'espai; així a Cartellà (Gironès), Celrà (Gironès), Montclús (Vallès Oriental), etcètera. Alguns altres castells d'aquesta època tenen també aquesta forma quadrangular organitzada al voltant d'un pati central, tot i no tenir les torres d'angle: Santa Pau (Garrotxa), Cornellà (Baix Llobregat), etcètera.

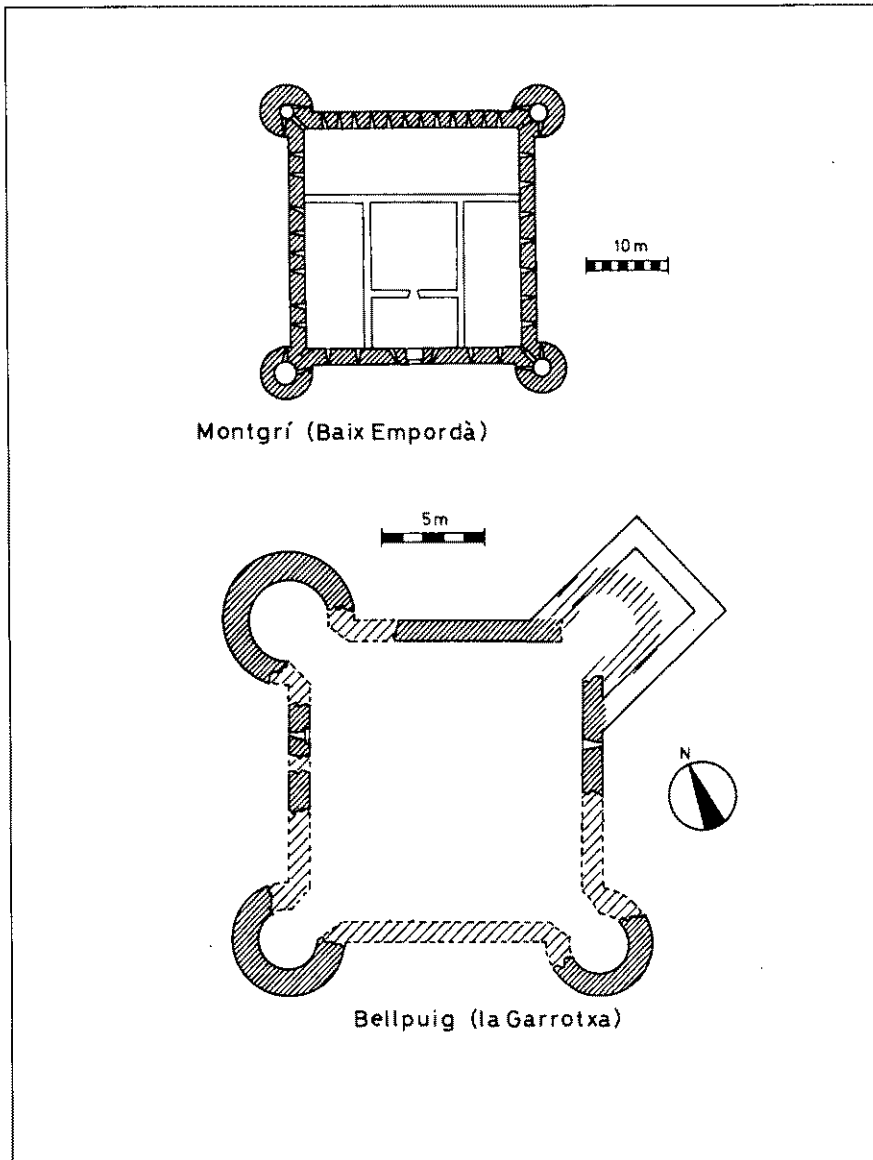
Pel que fa als castells dels darrers segles medievals, cal tenir present que algunes vegades es féu tota la fortificació de bell nou, ja en època gòtica. Aleshores, de bon principi es va planificar tot l'edifici com una unitat i es va poder fer una planta molt regular i simètrica (així en el cas de Montgrí o en el de Bellver, a Mallorca). Tanmateix, altres vegades, simplement s'ampliaren les construccions que ja s'havien fet en època romànica o pre-romànica. Això féu que s'anessin afegint nous cossos, noves sales, nous recintes, que respectaren bona part del que hi havia anteriorment. Per aquesta causa, alguns castells tenen una planta molt més desordenada. Així, per exemple, el nucli

37. C. HOEK, «La maison forte aux Pays-Bas», *La maison forte au Moyen âge*, París 1986, pàgs. 113-136.

38. I. CADIÑANOS, *op. cit.*, pàgs. 203, 231, 274 i 333.

39. J. BOLÒS, «Casa forta de Bellpuig», *Catalunya Romànica*, vol. IV, Barcelona 1990, pàgs. 368-369.

40. FERRAN DEL CAMPO I JORDÀ, *Castells medievals. 57 Talaies del Gironès i del Pla de l'Estany*, Figueres 1991, p. 86.

Montgrí (Baix Empordà)

Bellpuig (la Garrotxa)

4. El castell amb pati central. El castell de Montgrí (Baix Empordà) i la casa forta de Bellpuig (Garrotxa). Aquest tipus de castell, amb pati al mig i normalment amb una torre a cada angle, es va difondre al segle XIII. Trobem aquesta planta tant en castells com en cases fortes. L'impressionant castell de Montgrí restà inacabat (només es construïren les quatre parets perimetrals). (Dibuixos: JBM).

del notable castell de Montsoriu (la Selva) és una torre feta abans de l'any 1000, a la qual s'afegiren moltes altres construccions molt posteriors.⁴¹

Ja en època moderna es va difondre el castell residencial que trobem sobretot en països on la noblesa continuà tenint un pes polític i econòmic notable. Aquest tipus de castell-palau pràcticament és inexistent a casa nostra. La gran diferència amb els castells feudals és que ja tenen moltes més obertures, no solament unes petites finestretes o unes espitlleres, sinó uns grans finestrals.

e. La casa forta

A partir del segle XI pren importància la cavalleria. Mentre el nombre de representants del comte (veguers o *vicarii*), al segle X, no era gaire elevat, el nombre de cavallers, als segles XI o XII, arribà a ésser molt gran. Sobre el desenvolupament d'aquesta baixa noblesa cal assenyalar l'aparició d'un nou tipus de fortificació. Era una construcció normalment de planta quadrada o rectangular, feta amb carreus treballats i arrencgerats. Ja en altres llocs hem establert la tipologia següent de cases fortes.⁴²

Un primer tipus seria el de la *casa forta-torre*, un segon tipus, el de la *casa forta-sala*; en el tercer tipus s'inclourien les sales o forces acompanyades d'una torre (*sala amb torre*); un quart tipus podria ésser el de la *casa forta-castell* o *força*, que en molts aspectes pot ésser assimilada als castells feudals.

Uns bons exemples de casa forta-torre els trobem a la Torre d'Olivelles (Noguera), la Torre de la Villa (Solsonès), la torre de Sa Masó (Garrotxa), la torre de Brió (Pla de l'Estany), la de Vilafreser (Pla de l'Estany), etcètera. En alguns casos, aquesta torre podia arribar a tenir al seu voltant un recinte emmurallat, tal com s'esdevé a la Torre de l'Esparra (la Selva).

Un exemple de casa forta-sala el tenim a la Sala (Bages), a Juvinyà (Sant Joan les Fonts, la Garrotxa), tot i que en aquest cas en un moment potser anterior s'hi havia bastit una torre, a la Torre de la Vall del Bac, a Corsavell, etc.

Una mostra de força o sala amb torre pot ésser la de Roca-salva (la Selva) o la torre de la Farrès (Pla de l'Estany). La primera torre és circular, l'altra quadrangular. També hem de situar dins d'aquest tercer tipus la forti-

41. J. Bolòs, «El castell de Montsoriu», *Catalunya Romànica*, vol. V, Barcelona 1991, pàgs. 263-266.

42. J. Bolòs, «L'arquitectura civil i militar i l'arqueologia», *Catalunya Romànica*, vol. IV, Barcelona 1990, pàg. 105-106; J. Bolòs, «L'arquitectura civil i militar i l'arqueologia», *Catalunya Romànica*, vol. V, Barcelona 1991, pàg. 243.

ficació de Puigbò (Ripollès). Mentre en els casos anteriors la torre s'adossa a la sala, en aquest cas, curiosament, hi havia uns metres de separació, potser superats per un pont de fusta elevat; la torre és albarrana.⁴³

L'anomenat castell del Coll (Garrotxa), potser la força d'Espasens (Pla de l'Estany), el castell de la Llobera a la Barroca (Garrotxa) o el d'Oix, en aquesta mateixa comarca, constitueixen bones mostres de força o casa forta-castell. Una altra força, molt allunyada de les precedents, és la fortificació de Vilamajor, prop d'Àger (Noguera). En aquesta comarca podem mencionar també les forces de Rocaspana, Vallferines, etcètera.

En algun cas trobem a les forces o grans cases fortes els trets típics dels castells tardans, com són tenir un pati central i quatre torres d'angle: a Bellpuig (Tortellà, la Garrotxa). De fet, diferenciar els diversos tipus de casa forta és difícil i, fins i tot, sovint costa d'establir una diferència clara entre la simple casa senyorial i la força o bé entre la força i el castell.⁴⁴

f. La torre de guaita

Moltes vegades, amb una finalitat purament militar, de defensa, calia que un castell, un conjunt de castells o un territori tinguessin una torre de guaita que permetés de veure la gent que s'acostava abans que fossin massa a prop o bé que facilités la comunicació entre les diverses fortificacions. Uns exemples de torre de guaita els trobem a la torre del Veinat del Fusteret (Súria, Bages), a la guaita de Sant Llorenç de la Muga (Alt Empordà), a la torre del Cinto del Vendrell (Baix Penedès), a les torres de la Maçana o de Madaloc (Rosselló), en una torre que hi ha prop de Castellnou (Rosselló), etc.

g. El castell musulmà

Actualment se saben moltes més coses de les fortificacions musulmanes que les que se sabien fa poc més de deu anys. Es coneix molt més bé el Castell Formós i sobretot el Pla d'Almatà de Balaguer (Noguera).

43. PHILIPPE ARAGUAS, «La Tour hors-le-château», *Le château et la tour*, Flaran 1985, pàgs. 27-39. Aquest tipus de construcció era normal a la Península Ibèrica, però també a la Gàl·lia (vegeu fig. 6 de la pàg. 34 d'aquest article).

44. Amb relació a la confusió que ja trobem en la documentació medieval entre *domus*, *domus fortis*, *domus cum fossatis*, *domus fortis cum fossatis*, *turris*, *castrum* i *forteritia*, vegeu: JEAN MESQUI, «Maisons, maisons fortes ou châteaux? Les implantations nobles dans le comté de Valois et les franges occidentales du comté de Champagne au XIIIe et XIVe siècles», *La maison forte au Moyen âge*, París 1986, pàgs. 185-214.

Així mateix, coneixem nombrosos exemples de castells islàmics, com per exemple el d'Albesa, el de Montgai, potser el de Ponts o els de Llorenç de Montgai, Castelló de Farfanya o d'Os de Balaguer. Mentre alguns són fets amb carreus ben escairats, d'altres són fets amb maçoneria (pedres sense treballar, o quasi sense treballar, unides amb molt morter). Al seu costat s'han conservat edificis com la torre de la Ràpita o recintes fortificats com el de la Costa de Sant Joan o el de la Maçana, tots ells fets amb grans carreus ben escairats i situats a la comarca de la Noguera.

J. Giralt considera que a part dels castells (*busun*) hi havia algun *as-sakbra* o recinte fortificat i algun *al-burdj* o torre circular amb un clos murat.⁴⁵ Com a exemple de closos fortificats, esmenta les fortificacions d'en Txelis i de Sant Salvador, del segle XI, totes dues amb la muralla de maçoneria que s'adapta al relleu. Com a exemple d'*al-burdj* menciona la Torreeta propera a Vilanova de la Sal de planta circular. Potser, dins d'aquest segon tipus podríem situar també la torre dels Masos de Millà, força ben conservada, feta en dues etapes; segurament la més baixa, tal com ha proposat F. Fité, fou construïda abans de la conquesta cristiana.⁴⁶ En parlar de les torres musulmanes, hem de fer novament esment de la Força d'Estany (Noguera), feta amb tàpia en un moment primerenc, i la torre de Santa Quitèria (Baix Cinca), també de tàpia però més tardana.

4. El castell i el seu entorn

a. Castell i església

Moltes vegades, al cim del turó on s'alça el castell hi ha també una església; sovint a prop seu hi ha un poble. De fet hi ha, però, diverses possibles relacions entre la fortificació i l'edifici religiós. Una primera possibilitat és que l'església fos la parròquia del poble que s'estenia pel vessant del turó; aleshores l'església solia ésser a l'extrem del lloc de poblament o al seu interior. En podríem esmentar molts exemples. Una segona possibilitat

45. Segons definició de V. DALLIÈRE-BENELHADJ, «Le "château" en al-Andalus: un problème de terminologie», *Habitats fortifiés et organisation de l'espace en Méditerranée médiévale*, Lyon 1983, pàgs. 63-67. Vegeu: JOSEP GIRALT I BALAGUERÓ, «Fortificacions andalusines a la Marca Superior d'Al-Andalus: aproximació a l'estudi de la zona nord del districte de Lleida», *La Marche Supérieure d'Al-Andalus et l'Occident chrétien*, Publications de la Casa de Velázquez, Madrid 1991, pàgs. 67-76. Vegeu també el volum de *Catalunya Romànica* dedicat a la comarca de la Noguera, Barcelona 1994.

46. Vegeu nota 27.

és que l'església fos la capella del castell. En aquest segon cas, la capella podia ésser molt a prop del castell, fins i tot dins del recinte castral o àdhuc a l'interior de la torre o edifici principal. L'església del castell de Llordà (Pallars Jussà) era fora del recinte principal, tot i ésser-hi molt a prop. El castell de Castelló de Meià (Noguera) té, excepcionalment, la capella inclosa dins els murs del clos emmurallat.⁴⁷ En canvi, l'església del castell de Viacamp (Baixa Ribagorça) era situada dins del mateix edifici, en un pis alt; això és, però, molt rar. A Castelló Sobirà de Sant Miquel de la Vall hi ha, d'una banda, segurament la capella del castell dedicada a sant Gervàs i, de l'altra, a la part baixa del poble, dins del clos de les muralles pobletanes, l'església del vilatge dedicada a santa Maria.

b. Castell i poble

Poden esdevenir-se diverses possibles relacions entre el castell i el poble. En podem esmentar algunes. Som conscients, amb tot, que en alguns pobles hi ha hagut canvis de l'edat mitjana ençà. Una possibilitat és que, en un serrat o carena, el castell sigui en un extrem i l'església a l'altre i entremig hi hagi els habitatges del poble. Aquest tipus de poble l'hauríem pogut trobar en zones frontereres, des del Pallars fins al Penedès. Podem esmentar, per exemple, el castell de Comiols (Noguera) o bé, potser, el castell de Gelida (Alt Penedès). En el primer cas, el poblament ha perdurat fins a l'actualitat, en el segon, gairebé no n'ha restat cap testimoni. També podríem esmentar altres exemples: Alberola Vella, Salinoves, Oroners (al llarg d'una balma), tots ells a la comarca de la Noguera.

Un sistema d'organització molt més normal és que el castell fos situat al cim d'un turó o d'una carena, mentre l'església i el poble eren situats al seu peu. Un tant per cent molt alt de pobles de la zona de frontera a Catalunya, al territori on predomina un hàbitat agrupat, tenen aquesta organització de l'espai.

c. L'encastellament

L'encastellament ha estat estudiat sobretot a la Itàlia central i també a Occitània.⁴⁸ Bàsicament, sembla que on hi hagué un procés d'encastellament

47. Aquest castell ha estat anomenat darrerament, segurament d'una forma errònia, d'Ariet. Vegeu el volum de *Catalunya Romànica* dedicat a la comarca de la Noguera.

48. Són ja un clàssic els estudis de P. TOUBERT sobre el Laci o les excavacions de G. DÉMIANS D'ARCHIMBAUD sobre el poble provençal de Rogiers.

s'esdevingueren dos fets: primerament, el trasllat d'una població al cim d'un turó per a recloure-la darrere unes muralles, normalment al costat del castell feudal, i, en segon lloc, una pressió o planificació senyorial que en bona part motivà aquesta concentració del poblament. Això va comportar, a més, uns canvis en el territori que depenia del *castrum* o poble «encastellat».

A Catalunya podem parlar de tres moments en els quals s'esdevingué un possible procés d'encastellament. Una primera circumstància favorable a aquest procés podia derivar de la mateixa existència de la frontera. En molts llocs, a les marques dels diversos comtats, la població s'instal·là al costat dels castells sovint reclosa rere unes muralles. De fet, el resultat és el mateix que el provocat per l'encastellament occità o italià però potser les causes no són exactament les mateixes. D'exemples d'aquest tipus d'encastellament en podem trobar en moltes comarques frontereres: Castelló Sobirà de Sant Miquel de la Vall (Pallars Jussà) en pot ésser una molt bona mostra. Els pobles de Comiols, d'Alberola Vella, de Montclús, de la Torreta de Secardit, d'Oliana, d'Aguilar, etcètera, poden ésser testimonis d'aquest mateix procés a la comarca de la Noguera i a la zona meridional de la de l'Alt Urgell. També es degué esdevenir un cert encastellament a Vilademàger, Miralles, la Tossa de Montbui, Òdena, Gelida, Castellví de Rosanes, a les comarques d'Anoia, Alt Penedès, Baix Llobregat, etcètera.⁴⁹ Aquest fou, però, un encastellament fruit d'unes circumstàncies molt determinades. Moltes vegades, més tard o més d'hora (poc després, als segles XI o XII o bé als segles XIV o XV), s'esdevingué l'abandonament de molts dels pobles primerencs «encastellats» i la dispersió de la població en un hàbitat dispers (masos) o semidispers (vilars, poblets).

Un altre tipus d'encastellament, molt semblant al que s'esdevenia al Laci italià, és el que trobem a les rodalies de Lleida on la població que vivia en petits poblets (les «torres»), herència d'antics centres de població de tradició musulmana, fou obligada, alguns anys després de la conquesta cristiana per la pressió senyorial, a traslladar-se forçosament a un poble nou, clos rere unes muralles.⁵⁰ En aquest cas no es perseguia la seguretat dels pobladors ans, més aviat, el motiu d'aquest trasllat era l'interès, per part dels senyors, de controlar la població.

49. Vegeu, per exemple: J. BOLÒS i M. PAGÈS, «El castell i la baronia de Castellví de Rosanes (Baix Llobregat)», a *Castells, guaites i fortalises de la Catalunya medieval*, annex 3 d'*Acta Mediaevalia*, Barcelona 1987, pàgs. 113-151.

50. J. BOLÒS, «Paisatge i societat al «Segrià» al segle XIII», *Paisatge i societat a la Plana de Lleida a l'Edat Mitjana*, Lleida 1993, pàgs. 45-81.

Finalment, hom pot veure un tercer tipus d'encastellament, ja tardà, en el procés de creació de moltes de les viles noves de la Catalunya Vella, fruit de la concessió de cartes de franquesa. Fou un procés semblant al de l'*incastellamento* per exemple la creació de Bellver de Cerdanya, de Puigcerdà, de Santa Pau, de la Pobla de Lillet, etcètera, on moltes vegades la població fou obligada a instal·lar-se en un poble emmurallat i a abandonar els petits poblets que ocupava abans.⁵¹ El cas de Puigcerdà és força evident: en la carta de poblament feta cap a l'any 1178 s'estableix que els habitants del poble d'Ix s'hi havien d'instal·lar (*villam de Hix mutare feci in loco nominato Monte Cerdano*) i, segons un document del 1181, els seus pobladors havien de cloure la vila de Puigcerdà rere unes muralles i fortificar-la (*claudatis et ut forciam ibi faciatis*).⁵² Els resultats d'aquest encastellament foren, però, força limitats.

d. Castell i terme

La major part dels castells més importants tenien un terme. Els castells de la plana de Vic ja són castells termenats, almenys des del final del segle IX. Els castells de les noves terres de frontera també eren castells termenats. Així a Bages, l'Anoia, el Penedès i la Segarra, la Noguera, el Pallars Jussà, etcètera.⁵³ Quant als termes castrals, cal assenyalar dos aspectes. Un és que en general en una etapa inicial eren força grans (així, per exemple, els de la Plana de Vic) i que amb el temps cada cop foren més reduïts (així, per exemple, els de la Segarra).⁵⁴ A aquest procés cal sumar-hi un altre, el de la reducció progressiva de la mida dels termes primerencs, fruit d'una fragmentació provocada per l'aparició de noves fortificacions. Els termes castrals del Penedès amb el temps es reduïren i així mateix, per exemple, els del Pallars Jussà.

51. J. BOLÒS i M. PAGÈS, «L'hàbitat concentrat a l'edat mitjana. Aportació a l'estudi de Bellver de Cerdanya i els seus túnels medievals», *Ilerda*, núm. XLVIII, 1990, pàgs. 107-118.

52. J. M. FONT RIUS, *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, vol. I, Madrid-Barcelona 1969, pàgs. 216-232.

53. J. BOLÒS, «Fortificaciones frontereras situadas entre els rius Anoia i Gaià. L'estructuració d'un territori el segle X», a *II Congreso de Arqueología Medieval Española*, Madrid 1987, pàgs. 113-122. Després, han sortit publicats diversos estudis sobre els termes castrals del Penedès i l'Anoia. Vegeu, per exemple: *Catalunya Romànica*, vol. XIX, Barcelona 1992, mapa fet per R. Martí a la pàg. 30.

54. J. BOLÒS, «Fortificaciones y organización del territorio en la "marca" o frontera catalana durante los siglos IX-XII», *La fortificación medieval en la Península Ibérica. Aguilar de Campoo 1992* (en curs de publicació).

4. Conclusions

Amb aquest article hem intentat de cridar l'atenció bàsicament sobre tres aspectes:

- En primer lloc, sobre el fet que el castell forma part del paisatge. És un element més de l'organització del territori que hi havia a l'època medieval. Com acabem de veure, sovint hem de relacionar el castell amb un poble, amb una església, amb un terme, etcètera.
- En segon lloc, sobre les característiques més importants de les fortificacions catalanes de l'edat mitjana, trets característics que ens han de permetre d'entendre-les, de classificar-les i de datar-les. Convé saber, per exemple, que les portes de les torres solien ésser a uns metres del terra o que els matacans i les corseres foren introduïts en un moment ja tardà.
- En tercer lloc, sobre la relativa originalitat dels castells catalans de l'alta edat mitjana i també sobre les estretes relacions que hom descobreix entre les característiques dels castells catalans de la baixa edat mitjana i les característiques de les fortificacions que hi havia a la resta de l'Europa Occidental en aquesta època més tardana.

D'una banda, cal tenir present el fet diferencial dels castells catalans, sobretot dels alto-medievals. Als segles X i XI, l'existència d'una frontera féu que trobem quasi abans que enlloc certs tipus de construccions, com poden ésser les torres de planta rodona, els castells quadrangulars amb pati central o les bestorres de flaqueig. Això no obstant, no podem oblidar que, en general, l'evolució dels castells catalans cal entendre-la amb relació al que s'esdevenia en la resta d'Europa. Sobretot en els darrers segles medievals (XII-XV), les característiques bàsiques dels castells senyorials que es construïen a Catalunya eren molt semblants, per exemple, a les dels castells francesos o anglesos.